

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@boomamsterdam.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

Sociale kwesties als wegen naar de toekomst: het verheven belang van modderen¹

Het goede leven moet steeds weer opnieuw worden uitgevonden. Dat vereist de permanente betrokkenheid en inzet van allen bij de samenleving en een radicale herwaardering van de civil sphere en het subsidiariteitsbeginsel. In de prangende sociale kwesties van vandaag openen zich mogelijkheden van goed leven die als gemodder en geploeter onder ons zijn.

door Erik Borgman

De auteur is hoogleraar theologie van de religie, in het bijzonder van het christendom, binnen het departement Geesteswetenschappen van de Universiteit van Tilburg.

NA EEN LANGE PERIODE WAARIN WE dachten dat onze maatschappelijke vragen door een juist, rationeel beleid beantwoord konden worden, zien wij ons de laatste tijd geconfronteerd met werkelijke sociale kwesties. Het is onjuist en zelfs gevaarlijk sociale kwesties te behandelen als bestuurlijke vragen, zoals in de politiek voortdurend gebeurt. Het laat de kansen liggen die de situatie van crisis ons biedt en dat is niet alleen 'zonde' in de triviale betekenis die deze term in het alledaags spraakgebruik gekregen heeft. Een sociale kwestie is een aanwijzing over wat ons te doen staat, waar zich vernieuwende toekomst aandient. Deze aanwijzingen negeren betekent mogelijkheden laten liggen die we niet mogen laten liggen, meen ik.

SOCIALE KWESTIES

De aanduiding 'sociale kwestie' kwam op in de eerste helft van de negentiende eeuw in Frankrijk, en duidde op kwesties die cruciaal waren voor de

samenleving, kwesties waarmee de samenleving stond of viel. *De sociale kwestie* werd, zoals bekend, de aanduiding voor de vraag hoe om te gaan met het dreigend uiteenvallen van de samenleving doordat zij de armoede produceerde van een aanzienlijk deel van haar bevolking: het arbeidersvraagstuk. Volgens Abraham Kuyper betekende iets tot een sociale kwestie uitroepen dat men ‘de onhoudbaarheid van de tegenwoordigen toestand’ constateerde en deze niet ‘uit bijkomstige oorzaken’ verklaarde maar uit een ‘fout in den grondslag zelf van ons maatschappelijk samenleven’. Het ging bij de armoede van velen en de rijkdom van weinigen volgens hem om zo’n fout in de grondslag van de samenleving: ‘Van den Christus raakt onze maatschappij los; voor den Mamon ligt ze in het stof gebogen; en door den rusteloozen prikkel van het brutaalst egoïsme, waggelen, gelijk

de Psalmist klagen zou, de fundamenten der aarde.’²

Deze grondslag moest worden gerepareerd en de samenleving tot in zijn fundamenten hersteld. Nu waren er in de negentiende eeuw allerlei pogingen het arbeidersvraag-

Een bevrijdend idee: sociale kwesties laten zich niet zonder meer oplossen

stuk op te vatten als een technische vraag en deze voor eens en voor altijd te beantwoorden. Pogingen die de arbeiders terug wilde brengen onder de bescherming van hun heer, maar ook pogingen die zichzelf zagen als progressief. Het communisme was de ultieme poging de sociale kwestie voor eens en altijd op te lossen. Maar de enige oplossing die werkelijk op succes kon bogen, was de oplossing die toegaf dat de sociale kwestie zich niet zonder meer op *liet* lossen, en die daarom de strijd over de goede samenleving in zekere zin permanent maakte. De democratie, niet als staatsordening, maar als proces van maatschappelijke ordening. Er actief op uit zijn alle leden van de samenleving te laten deelnemen aan het vormgeven van de samenleving van de toekomst, ze daartoe in de gelegenheid stellen en ze helpen zichzelf daarvoor toe te rusten: dat was in feite het antwoord op de sociale kwestie.

CIVIL SPHERE

Bij het 35-jarig bestaan van de Nederlandse Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) in 2007, hield de Franse filosoof Bruno Latour de feestrede. Hierin sloot Latour aan bij de suggestie van de Amerikaanse politieke commentator Walter Lippmann (1889-1974) en de pragmatistische filosoof John Dewey (1859-1952) dat moderne massademocratieën niet een publieke opinie en een publiek domein *hebben*. Publiek domein en

publieke opinie ontstaan steeds opnieuw doordat er zaken publiek en inzet van publiek debat *worden* en *worden gemaakt*.³ Wetenschap en politiek zijn, evenals bijvoorbeeld kunst en religie, volgens Latour verschillende manieren om ‘zaken publiek te maken’.⁴ Samenlevingen zijn geen stabiele entiteiten, die vervolgens met problemen worden geconfronteerd die ze wel of niet succesvol weten op te lossen. In de visie van Latour worden samenlevingen uiteindelijk bij elkaar gehouden doordat zij debatteren over wat hun burgers beschouwen als ‘matters of concern’, als ‘kwesties’.⁵ Daarom is politiek niet allereerst of voornamelijk het oplossen van vast gedefinieerde en welomlijnde problemen, al lijkt dit wel de inzet van de dagelijkse debatten die het parlement en de media vullen. Fundamenteel voor de politiek is het zien, het benoemen en het zo mede creëren van kwesties waaromheen de samenleving zich opnieuw kan structureren en definiëren en in dezelfde beweging deze kwesties kan aanpakken.

Nu lijken Europeanen, zoals een commentator van de emotionele staat van de wereld schrijft, sinds het begin van het derde millennium zo veel mogelijk muren te willen optrekken om zich af te schermen van de buitenwereld met ‘zijn miljoenen concurrenten, zijn duizenden emigranten, zijn honderden terroristen’.⁶ Deze angst naar de mond praten en zich daarbij nadrukkelijk niet laten gezeggen door de gebruikelijke bestuurlijke geplogenheden, levert op dit moment in vrijwel heel Noordwest-Europa electoraal gewin op. Nederland is daarop geen uitzondering. Deze angst is niet zonder meer een ‘kwestie’ zoals Latour erover spreekt. Een kwestie veronderstelt volgens hem drie dingen: (1) zicht op en inzicht in wat er aan de hand is, (2) visie op waarom dit belangrijk is met het oog op de actualiteit en de toekomst, en (3) een beeld van de mogelijke en noodzakelijke veranderingen. Anders gezegd: ‘kwesties’ in de zin van Latour zijn er niet zomaar. ‘Kwesties’ worden ontdekt en ontstaan doordat er inzichten worden geformuleerd en visies met elkaar gedeeld en geconfronteerd, en doordat in de botsingen die hier het gevolg van zijn nieuwe inzichten ontstaan. Zo opent zich nieuwe toekomst.

Voor deze debatten, deze botsingen en het ontstaan van nieuwe inzichten zijn we aangewezen op wat de Amerikaanse socioloog Jeffrey Alexander *The civil sphere* noemt.⁷ Dat is, vind ik, een betere term dan *civil society* of ‘maatschappelijk middenveld’, omdat hij de schijn vermijdt dat het gaat om specifieke instituties of organisaties. Spreken over de *civil sphere* maakt duidelijk dat het gaat om een sfeer van spreken en handelen waarin de samenleving zichzelf als beschaafde samenleving vormgeeft en opbouwt, de sfeer waar onze visies op en onze structuren van omgang met de werkelijkheid tot stand komen, waar wij met elkaar botsen en van elkaar leren. Maatschappelijke problemen kunnen misschien worden opgelost door de staat

of de markt, maar 'kwesties' in de zin van Latour kunnen alleen geformuleerd worden in de civil sphere. Doel hiervan is: ze omzetten in maatschappelijke problemen die kunnen worden opgelost door de staat of de markt. Kwesties in de zin van Latour, eerder aangeduid als 'sociale kwesties', kunnen echter nooit helemaal in maatschappelijke problemen worden vertaald. Het is zaak de markt, de staat en het bestuur te blijven verbinden met en te binden aan de civil sphere en deze sfeer steeds weer te vernieuwen door er degenen bij te betrekken die buiten de boot dreigen te vallen.

SUBSIDIARITEIT

De verhouding tussen staat en markt enerzijds en civil sphere anderzijds is zelf een belangrijke sociale kwestie. Velen voelen zich beknot door overheidsingrijpen en weerloos tegenover het geweld van de mondiale marktwerking. Velen voelen zich uitgesloten van de arena van visies en overtuigingen waar onze collectieve ideeën tot stand komen. Hoe zorgen we ervoor dat te midden van het populisme, dat het belang van de civil sphere ontkent en meent dat het volk per definitie de juiste ideeën heeft, en van degenen die alleen in de macht van overheid of markt geloven omdat zij menen dat mensen niet te vertrouwen zijn, de civil sphere regenereert? Hoe daarbij op een constructieve manier aan te sluiten bij het verlangen en de hoop van 'mensen van goede wil'? Hierbij kan naar mijn overtuiging het aloude katholieke subsidiariteitsbeginsel ons helpen. Ik kan daar in dit kader niet al te gedetailleerd op ingaan,⁸ maar ik sluit aan bij de vaststelling van paus Johannes XXIII dat het subsidiariteitsbeginsel ten diepste de uitdrukking is van een welbepaalde mensvisie. Negatief gesproken ontkent deze dat mensen ongeordende, in zichzelf gesloten individuen zouden zijn met onderling tegenstrijdige en concurrerende neigingen en behoeften, die slechts van buitenaf en onder dwang tot een geordend verband kunnen worden samengevoegd. Positief gesproken stelt deze visie dat mensen van nature op gemeenschap uit zijn en erop zijn gericht een samenleving op te bouwen en in stand te houden die henzelf en anderen ondersteunt bij het realiseren van goed leven. Zij zijn daarom aanspreekbaar op hun verantwoordelijkheid voor dit *bonum commune*, op hun inzet ervoor en op hun creativiteit bij de vormgeving ervan. Dit leidt tot een visie die de samenleving niet ziet als statisch gegeven, maar als een realiteit die bestaat door zichzelf te scheppen en te herscheppen op basis van de verlangens en de visioenen van mensen en hun vermogen daar iets van te realiseren.

Mensen moeten daarom zo veel mogelijk in staat gesteld worden hun visies en visioenen te ontwikkelen en te realiseren. Hun wordt onrecht aange-

daan indien ze worden beschouwd als elementen die naar believen kunnen worden ingezet om de samenleving op te bouwen volgens een vaststaand, door een beperkte groep ontwikkeld bouwplan. Alle mensen zijn geroepen medebouwers te zijn van een samenleving die het goede leven vormgeeft waarop zij gericht zijn en waarvan zij kunnen leven. Hun wordt daarom evenzeer onrecht aangedaan indien zij uitsluitend worden gezien als gebrekkig toegerust, niet in staat bij te dragen aan de opbouw van hun eigen leven en aan die van de samenleving. Hetzelfde geldt indien zij worden beschouwd als potentieel gevaarlijk, te wantrouwen in wat zij zeggen en doen en uitsluitend door de macht van de overheid in het gareel te houden.

Bij het subsidiariteitsbeginsel hoort overigens het inzicht dat samenleving alleen in meervoud bestaat. Thomas van Aquino schreef in zijn commentaar op de *Politica* van Aristoteles dat zij vorm krijgt als samenklank van meerdere, uiteenlopende melodieën die samen een harmonie vormen,

*De economie is de vormgeving
van onze onderlinge
afhankelijkheid*

maar dat is in een moderne samenleving een iets te gladde voorstelling van zaken. De harmonie moet gevonden worden in de kakofonie van verschillende muzikale lijnen in verschillende toonsoorten en dat is niet eenvoudig. Maar het moet

gebeuren *in* die kakofonie, niet door de muzikanten eerst tot zwijgen te brengen om ze vervolgens een nieuwe partituur voor te leggen die ze moeten spelen. Veel politiek is nog altijd van deze soort en het is deze politiek die in allerlei opzichten in crisis verkeert.

EEN WAAIER AAN KWESTIES

Alle sociale kwesties waarop onze samenleving op dit moment verder stuit, hebben met deze eerste te maken. Neem als tweede de vormgeving en sturing van de *economie*, die door de *credit crunch* zo duidelijk opnieuw op de agenda is gezet. Vraag is daar niet welke definitieve oplossing ervoor kan zorgen dat er zich nooit meer op deze schaal problemen kunnen voordoen, vraag is hoe wij ervoor zorgen dat duidelijk is en blijft dat economie een sociale praktijk is. Hoe gecompliceerd en indirect ook, de economie is de vormgeving van onze onderlinge afhankelijkheid. Zij is dus geen autonome, in zichzelf gesloten sfeer waar volgens ijzeren wetten de rijkdom geproduceerd wordt die vervolgens sociaal kan worden ingezet. Economie is een manier om samenleving en samenhang te organiseren en zou beoordeeld moeten worden op de mate waarin het lukt de hele samenleving daarin een sturende, meebepalende rol te laten spelen.⁹

Onderwijs als de vorming van mensen tot constructieve, verantwoordelijke en voor deze verantwoordelijkheid toegeruste dragers van de samenleving, is een derde sociale kwestie. Waar vinden we de visies en waar ontwikkelen zich de structuren waarin het onderwijs van de toekomst zich aankondigt? Het antwoord in de lijn van het subsidiariteitsbeginsel is: in de feitelijke praktijk van het onderwijs en de debatten daarover tussen de verschillende belanghebbenden en betrokkenen. Maar wat is in deze debatten in feite aan de orde en hoe wordt wat erin ontdekt wordt productief? Hier is meer onderzoek nodig, en andersoortig onderzoek dat nu doorgaans gedaan wordt naar de effectiviteit van onderwijs.¹⁰

Werk is een vierde sociale kwestie. Waar verschijnt werk voor mensen als een manier de samenleving op te bouwen en vorm te geven, in plaats van als een verplichting waaraan zij zich nu eenmaal moeten onderwerpen om het geld te verdienen dat zij voor hun levensonderhoud nodig hebben? Door het voornemen de pensioengerechtigde leeftijd te verhogen, heeft het vierde kabinet-Balkenende deze kwestie in feite op de agenda gezet.¹¹ Maar hoe zorgen we ervoor dat het sociale leven niet langer naar het gevoel van veel mensen naast en na het werk moet plaatsvinden en hoe kan het werk zelf weer verschijnen als interactie met andere mensen en de niet-menselijke natuur?¹²

De zorg is een vijfde sociale kwestie. Wat betekent het om zorg – zorg geven evenzeer als zorg ontvangen – te zien als intrinsiek onderdeel van het menselijk leven en als een spil van het menselijk samenleven? Waar in het publieke spreken, dat gedomineerd wordt door de vraag naar de reductie van kosten en de dreiging die de vergrijzing betekent voor de zorgsector, komt dit aspect in zicht? Hoe kunnen we de intuïtie van velen dat mensen leven van en dankzij zorg, een intuïtie die zich uitdrukt in een opmerkelijke mate van praktische zorgzaamheid in de samenleving, productief maken in het publieke debat?¹³

Integratie is een zesde sociale kwestie. Hoe komen we af van de fixatie op het bewaren van een eigen, statisch opgevatte cultuur tegenover nieuwkomers met een even statisch opgevatte andere cultuur? Hoe leren we zowel het ontstaan van tegenstellingen en splitsingen, als het leggen van verbindingen en het opkomen van integrerende visies, zien als integraal onderdeel van de maatschappelijke dynamiek in de moderniteit? Wat betekent dit inzicht voor het concrete beleid ten opzichte van gevestigden en nieuwkomers, ten opzichte van illegale en potentiële migranten? Hoe interpreteren we in dit verband culturele diversiteit en hoe gaan we om met de onvrede van velen die zich door migratie bedreigd, door de dominante visies in samenleving en politiek niet gezien en door de dominante vormen van spreken niet gerepresenteerd voelen?

De *media* en hun impact op de samenleving zijn een zevende sociale kwestie. Hoe geven televisie, radio, het internet en de gedrukte media door journalistiek, educatie en entertainment mede vorm aan de samenleving? Waar bouwen ze samenleving en maatschappelijk verband op en hoe vergroten zij de ruimte die hun hiervoor gegund wordt te midden van de dominante tendensen tot commercialisering en verstatelijking? Waar maken ze zichtbaar en voelbaar dat goed leven in een gemondialiseerde samenleving als de Nederlandse, onder meer betekent: kennis nemen van de situatie waarin dit leven zich afspeelt en voor deze situatie verantwoordelijkheid nemen?

Mondiale verbondenheid is de achtste sociale kwestie. Hoe leven we op een verantwoordelijke manier in een wereld waar alles met alles verbonden is, Noord en Zuid op elkaar aangewezen zijn en tegelijkertijd de machtsverhoudingen en de kansen op goed leven nog altijd schokkend ongelijk zijn verdeeld?¹⁴

Er zijn zeker nog meer sociale kwesties te noemen, maar in mijn opsomming hier is de negende en laatste de *ecologische duurzaamheid*. Naar het aanvoelen van velen is dit meer dan de andere de kwestie waarmee onze toekomst staat of valt. Als wij geen antwoord vinden op de dreigende uitputting van grondstoffen en voortgaande klimaatverandering met zijn vele desastreuze gevolgen, is het einde van ons bestaan als mensheid ingezet – is de boodschap die rondgaat. Het is echter, met volledige erkenning van de ernst van de situatie, wat mij betreft tegelijkertijd zaak te herinneren aan de belofte van Jezus aan het slot van het evangelie volgens Matteus: ‘Zie, ik ben met jullie tot het einde van de wereld’ (Matteus 28:20). Wij zijn ook met deze opgave niet aan onszelf en ons onontkoombare onvermogen overgeleverd. De vraag naar duurzaamheid betekent geen hypotheek op ons streven naar goed leven. Het is een uitnodiging ons verlangen naar goed leven te verdiepen en onze hoop op toekomst te laten transformeren. Er ontstaan ongekend nieuwe toekomstvisioenen als wij, zoals de *cradle to cradle*-beweging ons probeert te leren, wat wij nu beschouwen als afval inderdaad kunnen gaan zien als voedsel.¹⁵ Zo komt aan het licht dat wij inderdaad, zoals de christelijke traditie beweert, leven en kunnen leven vanuit de toekomst die ons steeds opnieuw geschonken wordt.¹⁶

MODDEREN

Zoveel sociale kwesties, terwijl het al zoveel moeite gekost heeft om het arbeidersvraagstuk tot een goed einde te brengen. Het lijkt verpletterend deprimerend. Maar in plaats van sociale kwesties te willen oplossen, moeten we weer zien waar de oplossingen zich in de sociale kwesties aandienen

– dat is in mijn visie de strekking van het subsidiariteitsbeginsel. Het koninkrijk van God is nabij en wat wij meemaken zijn geen aankondigingen van de komende ondergang, maar barensweeën.

Modderen kan blijkbaar ogen openen, kan leren zien

De kerkvader Augustinus (354-430) wijst in één van zijn preken op het verhaal in het Johannes-evangelie waarin wordt verteld hoe Jezus een blinde geneest door op

de grond te spugen en het modderpapje dat zo ontstaat op diens ogen te smeren (Johannes 9:1-8). Modderen kan blijkbaar ogen openen, kan leren zien. Augustinus vergelijkt het speeksel van Jezus dat zich vermengt met het stof van de aarde om samen modder te worden, met het Woord van God dat zich naar christelijke overtuiging heeft verbonden met stof van de aarde en in Jezus Christus onder ons vlees is geworden. Ons zoeken naar wat het goede leven is, waar het aan het licht komt en hoe wij het hoog kunnen houden, neemt vaak de vorm aan van weinig verheffend gemodder. Dit is naar christelijke overtuiging echter niet onze schande, maar onze eer. In het gemodder is God reëel aanwezig en breekt het koninkrijk van God zich baan. Het goede leven begint niet pas als het gemodder voorbij is en het goede leven in zijn zuivere verhevenheid onder ons schittert. Het goede leven is juist onder ons aanwezig als gemodder en geplouter.

Noten

- 1 Dit artikel is een bewerking van het slothoofdstuk van mijn boek *Overlopen naar de barbaren. Het publieke belang van religie en christendom* (Kampen: Klement, 2009).
- 2 Abraham Kuyper, *Het sociale vraagstuk en de christelijke religie. Rede bij de opening van het sociaal congres op 9 November 1891 gehouden*. Amsterdam: Wormser, 1891, pp. 25-26.
- 3 Bruno Latour, 'How to Think Like a State', in: *The Thinking State. WRR Lecture 2007*. Den Haag: WRR, 2007, pp. 19-30. Vergelijk Walter Lippmann, *Public opinion*. New York: Free Press, 1997 (1922); Idem, *The phantom public*. New Brunswick/Londen: Transaction, 2009 (1927); John Dewey, *The public and its problems*. Athens: Swallow Press, 2007 (1927); Noortje Marres, 'Issues spark a public into being. A key but often forgotten point of the Lippmann-Dewey debate', in: Bruno Latour en Peter Weibel (red.), *Making things public. Atmospheres of democracy* (pp. 208-217). Cambridge/Londen: MIT Press, 2005.
- 4 Vergelijk Bruno Latour, 'From Realpolitik to Dingpolitik. Or: How to make things public', in: Latour & Weibel 2005, pp. 14-41.
- 5 Bruno Latour, *Reassembling the social. An introduction in actor-network-theory*. Oxford: Oxford University Press, 2005, pp. 87-121.
- 6 Dominique Moïsi, *The geopolitics of emotion. How cultures of fear, humiliation, and hope are reshaping the world*. New York: Doubleday, 2009, p. 96 (Nederlandse vertaling *De geopolitiek van emotie. Hoe culturen van angst, vernedering en hoop de wereld veranderen*. Amsterdam: Nieuw Amsterdam, 2009).
- 7 Jeffrey C. Alexander, *The civil sphere*. Oxford: Oxford University Press, 2006.

- 8 Ik zal de komende jaren onderzoeken naar de actuele betekenis van het katholieke sociale denken, waarvan in mijn visie het subsidiariteitsbeginsel het hart is. Vergelijk mijn *'...want de plaats waarop je staat is heilige grond'. God als onderzoeksprogramma*. Amsterdam: Boom, 2008, pp. 69-74; 'Religie en publiek domein – onlosmakelijk verbonden. Pleidooi voor de heruitvinding van het subsidiariteitsbeginsel', in: Hein Pieper (red.), *Opnieuw katholiek* (pp. 29-65). Budel: Damon, 2008; en Borgman 2009, pp. 56-72.
- 9 Opnieuw, dit ligt in de lijn van het katholiek sociaal denken. Vergelijk de recente encycliek van paus Benedictus XVI, *Caritas in Veritate*; en ook Reinhard Marx, *Das Kapital. Plädoyer für den Menschen*. München: Pattloch, 2008.
- 10 Voor een poging verder te komen bij het zoeken naar antwoorden op deze vragen, zie de brochures van de Katholieke Bond voor het Voortgezet Onderwijs (KBVO), getiteld *Katholieke scholen. Het vertrouwen waard* (2008), *Katholieke scholen. Het vertrouwen organiseren* (2008) en *Katholieke scholen. Het vertrouwen in vakmensen* (2009). Vergelijk ook Aad de Jong/Theo van der Zee, *Inspireren tot participatie. Onderzoek naar inspirerende activiteiten en leraren op katholieke scholen*. Budel: Damon, 2008.
- 11 Zie voor de achtergronden Tjerk de Reus, *De balans van Bovenberg. Economie en geloof in crisistijd*. Kampen: Kok, 2009.
- 12 Zie Frits Mertens en Hein Blommesteijn, *Anders kijken naar werk. Werk als leerschool voor het leven*. Kampen: Ten Have, 2009. Vergelijk voor een poging de discussie in meer omvattende zin te voeren: Gabriël van den Brink, Thijs Jansen en Dorien Pessers (red.), *Beroepszeer. Waarom Nederland niet goed werkt*. Amsterdam: Boom, 2005; en Gabriël van den Brink, Thijs Jansen en Jos Kole (red.), *Beroepstrots. Een ongekende kracht*. Amsterdam: Boom, 2009.
- 13 Zie met name Andries Baart en Frans Vosman, *Aannemelijke zorg. Over het uitzieden en verdringen van praktische wijsheid in de gezondheidszorg*. Den Haag: Lemma, 2008; en Annelies van Heijst, *Iemand zien staan. Zorgethiek over erkenning*. Kampen: Klement, 2008.
- 14 In deze zin zijn de thema's van wat in de jaren zeventig en tachtig werd aangeduid als 'de missionaire beweging', misschien wel meer dan ooit van belang. Zie René Grotenhuis, *Geloven dat het kan. Nieuwe perspectieven op ontwikkeling, macht en verandering*. Kampen: Ten Have, 2009.
- 15 Zie William McDonough en Michael Braungart, *Cradle to cradle. Remaking the way we make things*. New York: North Point Press, 2002.
- 16 Voor een poging de christelijke traditie vanuit dit perspectief te begrijpen, zie mijn *Wortelen in vaste grond. Een cultuurtheologisch essay*. Zoetermeer: Meinema, 2009.